

NÉVVARÁZS

Egy 1968-ban papírra vetett verselméleti tanulmány részleteit – mintegy harmadát – veszi kézhez az Olvasó. Mivel azóta sok mindent egészen másként látok, s a kor frazeológiája fölött is eljárt az idő, kéziratomat nem szándékoztam közzétenni. Tverdota György biztatására most mégis napvilágot látnak a tanulmány József Attilával foglalkozó részei, változatlan szövegezésben. A terjedelmes verselméleti fejtegetéseket elhagytam.

I. Bevezető

1. A József Attila-kutatás a költő névvarázs-elméletét még egyáltalán nem dolgozta föl, vagy értetlenül elutasította (Forgács László: József Attila esztétikája, Bp., 1965). Az elmélet nincs rendszeresen kifejtve, bár a költő tanulmányai – így elsősorban az Ady-vízió, az Irodalom és szocializmus, az ún. „Esztétkai töredékek” – nagyobb összefüggő részeket őriztek meg belőle. Az elmélet rendszeres kifejtésének készült valószínűleg az a verstan, amelyről Fejtő Ferenc ad hírt (Szép Szó 1938. jan.–febr. 68. l.). De az elmélet filológiailag teljes rekonstrukciója előtt is hasznosnak ígérkezik annak eldöntése, hogy József Attila bizonyos következtetései mennyire alkalmazhatók a verstanban. E gyakorlati szempontból pedig mindenképpen sokkal előnyösebbnek látszik az elmélet töredékeinek elemzése helyett azoknak eredeti – akár József Attila véleményét korlátozó vagy általánosító – fejtegetésekkel való szabad kiegészítése, és ma született verstani javaslatként az irodalomelmélet ítélőszéke elé állítása.

2. E dolgozat módszeréről:

A strukturalisták a költői nyelvet a használt nyelv deformálásának tekintik. Ez a dolgozat József Attila nyomán, aki a költészetben érezte jobban otthon magát – inkább fordítva: a költői nyelvből kiindulva igyekszik a használt nyelvet megérteni.

II. A költői nyelvteremtés mint az eredeti nyelvteremtés utánzása

Hogy a költői nyelvi jelsor az általa jelölt valósággal azonosul a befogadóban, az senki számára nem újdonság. De József Attila számára (legalábbis életének bizonyos szakaszaiban) a *köznyelvi* jelsor is valóságnevező képességgel rendelkezett. Dr. Bak Róbert a József Attila kórfolyamatáról szóló tanulmányában tünetként tárgyalja e tümenényt: „a kifejlődött schizophrénias gondolkodászavarban a *szavak egyenértékűvé válhatnak magukkal a tárgyakkal* . . .” [József Jolán idézi: József Attila élete, Bp., 1947. 298. Mindnyájan ismerjük életrajzából az öcsödi epizódot, ahol „a szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy létezésemet vonják kétségbe”. (JAÖM IV: 34.)]¹ Nyilvánvalóan összefügg ezzel utolsó versének kezdete is:

„Íme, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölém,
ha eltemet, ki eltemet.”

„Íme, hát megleltem *hazámat* . . .” Új elemmel, az eddig még nem szerepelt *haza* elemmel bővült tehát a kérdés, amelyet most már így kell föltennünk: mi köze van a név és a megnevezett azonosságának a hazához?

¹A dolgozatban alkalmazott rövidítések: JAÖM = József Attila Összes művei, I–IV, Bp., 1955–1967. AES = LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*, I–II, Bp., 1965. GIK = MARÓT Károly, *A görög irodalom kezdetei*, Bp., 1956.

A névnek a megnevezettel való azonossága költészettani és néprajzi megfigyelés, amely József Attila esztétikájában is szerepel: a költemény „egyetlen keletkező szó . . . , a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészsébe foglal (JAÖM III: 95)”. A haza, pontosabban a vele rokon értelmű nemzet fogalma ezzel az azonossággal együtt először az Ady-vízió c. tanulmányában szerepel: „Sem nem intuíció – írja –, sem nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, mondjunk egy nevet: ihlet. A szellemiség minőség, s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésekor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette . . . Ha a nemzet külsőleg nyelvében jut kifejezésre, úgy belsőleg a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség. *A nemzet közös ihlet.*” (JAÖM III: 23–4) József Attila a jelenséget, amelynek következtében a nyelvteremtés, akár költői, akár nyelvtörténeti szinten történjék, mindenképpen magasabb értelemben vett *neveket*, azaz olyan jeleket hoz létre, amelyek azonosulnak jelöltjükkel, ezt a jelenséget *névvarázs*nak nevezi idézett tanulmányában. Így ír: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs.” (JAÖM III: 26) Az elnevezés – néprajzi háttére miatt –, mint később kiderül, feltétlenül találó. Egy évvel később, egy vitacikkében határozottan megfogalmazza a nemzet költői tevékenységébe vetett hitét: „mert az ember sokfajta közösségben él, és van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv és tartalma a nemzet, amely nyelv-alkotó, s így lényegében költői tevékenység.” Ugyanitt a névvarázs kifejezés néprajzi háttére is megvilágosodik: „. . . a kultúra keletkezésének első mozzanata éppen a nyelv születése, a nemzet első mozdulata. Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (tondi-jának) idézete . . . volt. Ezen a nyomon haladva be kell látnunk, hogy a nyelv és költészet keletkezése az időben jóval előbbre esik”, mint a többi művészeté, ugyanis a név sokkal teljesebb mozzanatában jelöli tárgyát, mint a legegyszerűbb rajz. (62) Ismét egy évvel később, egy – munkások számára tartott – előadásában (Irodalom és szocializmus) újra kifejti elméletét, jóval részletesebben. Megkülönbözteti a használt és a keletkező szót; a használt szó intuíció (szemlélet), a keletkező szó pedig műalkotás (név). „Így a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza.” Ennek a megállapításnak a későbbi fejtegetésekben középponti jelentősége lesz: itt hangzik el ugyanis először az, hogy a szó a költeményben szerepet játszik, utánozza a nyelvtörténeti értelemben vett szószületést, vagyis a nyelvtörténet kezdőpontjához archaizál. A névvarázs-gondolat utoljára az Esztétikai töredékek-nek nevezett hatalmas postumus tanulmányban maradt fenn. Az 1926 és 29 között született gondolatot még ebben a tanulmányban is, amelyen kevéssel halála előtt még dolgozott, változatlanul valija József Attila: „. . . lezögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet.”

József Attila tehát a nyelvnek eredendő költőiséget (valóságteremtő képességet) tulajdonít. Valószínűleg e meggyőződésének utolsó jelét tartalmazza a Victor Eftimiu „Óda a román nyelvhez” c. versének nyersfordításán végzett javítása (a műfordítást már nem készítette el). A nyersfordítás ezzel a sorral kezdődik: „A hajnalpírból bűvösen tűntél fel . . .” József Attila a *bűvösen szót bűvölnön-re* javította a kéziratban. (JAÖM IV: 278)

József Attila is azok közé tartozott hát, akik a költői nyelvben az emberiség anyanyelvét látják. A nyelv e kezdeti, költői állapotát nem választotta el pontosan a mai költőietlen (jelölő és nem ábrázoló) nyelvállapottól, élete bizonyos szakaszaiban ez utóbbinak fogatékos valóságteremtésére is fogékony volt. De ez a fogékonyosság nem a tudós, hanem a költő József Attiláé.

A költői nyelv, mint az emberiség anyanyelve – ez a fölfogás ókori keletű (vö. Marót Károly: Hérodotosz prózája, EPHK 1943 és uő: Az epepeia helye a hősi epikában Bp., 1964. 87.). A modern tudományban e fölfogást vallók szerint „a költészet mint nyelv, a nyelv mint költészet, vallás születik meg . . .” (GIK 250). József Attila e nézettel valószínűleg Hegelnél találkozott, Solymossy Sándor „Névmágia” és Zolnai Béla „Névvarázs” c. cikkéből (mindkettő: MNY 1927) pedig néprajzi–nyelvészeti adalékokat meríthetett. Marót Károllyal talán föl lehet tenni bizonyos személyes kapcsolatokat is. József Attila mindenesetre legvalószínűbb forrása, Hegel szerint „a költői dikció . . . egy nép körében olyan korban keletkezhetik, amikor a nyelv még nem alakulhatott ki, hanem csak maga a köl-

tészet hozza meg tulajdonképpeni kifejlődését . . . Ebben az esetben a megnyilatkozás hatalma, a nyelv megalkotása a földolaj, nem pedig sokoldalú művelése és kiművelése, s a dikció a maga részéről egészen egyszerű marad.” (Eszttikai előadások Bp., 1956. III. kötet 220.) Hegel itt nagyon világosan megkülönböztet egy eredeti költészetet, amely „a nemzetnek mintegy megoldja a nyelvét”, és egy másodlagos költészetet, amely a nyelvteremtés eredeti költészetét követi, s amelyben a költői nyelvnek már el kell térnie a közönséges (már megalkotott) nyelvtől, „s újból emelkedetté és ötletessé kell válnia” (i. m. 221). Lukács György csak e másodlagos költészetéről hajlandó tudni: „Ha . . . a költői nyelv a . . . kialakult . . . nyelvből származik, akkor rögtön megmutatkozik azoknak a felfogásoknak a helytelensége, amelyek a költői nyelvben az emberiség ’anyanyelvét’ látják” (AES II: 150). E dogmatikát kénytelen a hegeli kettős költészetelképzelést követni, azzal a megszorítással, hogy az eredeti költészetet csak egy – különben valóságosan kimutatható – folyamat fikatív kezdőpontjának tartja. Erről később többet.

A névvarázs az együgyű és a régi népeknél mindenestre általános. A népmesékben – kivéve a legújabb változatokat – pl. elképzelhetetlen a hazugság. Az adott szóra hivatkozva foglalták el Magyarországot őseink – a fehér ló mondája szerint. A király is kénytelen a kis kondásznak adni a lányát, ha egyszer megígérte. A név a megnevezéssel azonos. A hősök gyakran eltitkolják nevüket ellenfelüktől, nehogy az megrontsa vagy „halálra nevezze” őket. Így Perceval, mikor Arthus király udvarában neve felől kérdik, ostobának teszi magát, és csak annyit árul el, hogy édesanyja otthon mindig csak beau fils-nak, cher fils-nek szólította. Hasonlít ehhez az orosz Nemtudomka meséje is. Eredetét tekintve a latin Quintus, Sextus is álságosnak minősül. Magyarországon – hogy megtévesszék a hatalmat, mely őt nevével idézte – a beteg gyereket átkeresztelik ilyesformán pl: Nemvaló, Nemvagy, Szemét, Haláldi stb. Jól jön a névvarázs a hőseknek akkor is, amikor ő tud nevével fogva hatalmába keríteni valakit: „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál . . .” – mondja a banya a magyar népmesében. (Az adatok főként Solymossy és Zolnai idézett műveiből valók. A névvarázs irodalmához l. GIK 120. l. 88. jegyzet.)

George Thomson, aki hosszabb időt töltött ír falvakban, azt mondja az ír parasztokról, hogy „bizonyos fokig valamennyien költők, beszédjük mindig hajlamos arra, hogy versben bontakozzék ki” (Marxizmus és költészet Bp., 1948.). Szerinte „a költészet nyelve lényegében primitívebb, mint a közönséges beszéd, mert nagyobb mértékben őrizte meg a beszédben eredetileg rejlő ritmikus, dalmi és képzeleti sajátosságokat.” (I. m. 18.) Az ősnyelvészet szerint is: a még grammatikátlan (egy osztályos) ősnyelv is főként hangfestésen vagy ösztönösen hangreakciókon alapuló mondatszavakat tartalmazott, amelyek – a hallgatót tekintve – inkább ábrázoló-megjelenítő, semmint jelölő feladatot töltöttek be. Amikor azután – az embernek a természettel való anyagcseréjének kiterjedésével – az erősen korlátozott számú mondatszavak nem tudták többé kifejezni a számtalan kifejezendőt, megjelent a második osztály (a grammatika), amely képessé tette a nyelvet arra, hogy a dolgok viszonyaiból az általánosat ragadja meg. A második osztály megjelenése tehát veszteség és nyereség is egyben: nyereség, mert véges számú nyelvi jellel végtelen dolgot lehet jelölni, másrészt veszteség, mert a nyelv egyre kevésbé hivatott az egyedi, az éppen szóban forgó valóság ábrázolására, ezzel párhuzamosan és egyre inkább annak jelölésévé válik, ami az éppen szóban forgó és a többi dolog között általánosan érvényes. A nyelvtörténet mennél mélyebbre hatol, annál érzékletesebb nyelvi valóságábrázolásra bukkan. A néprajzilag-irodalomtörténetileg archaikus kövület, a névvarázs is azt mutatja, hogy a nyelv valamikor teljes valóságnemző képességgel volt megáldva. Erre a képességre a legkevesebb azt mondanunk, hogy a nyelv születése pillanatában költői volt. Mert, bár nem rendelkezett a modern költészet elemi jellemzőivel (pl. írás) sem, a költészet legfőbb sajátosságában, a nyelvi valóságnemző képességben döntően felülmúlta azt. Melyek voltak mármost ennek a ősnyelvi – Arany János szavával – panpoieticus kornak, a névvarázs korának gazdasági föltételei?

A dolgok megnevezése megismerésüket jelentette, pontosabban a megismerés hozza magával a megnevezést is (vö. a latin nosco és nomen szavak rokonságát). A magántulajdon megjelenése előtt a társadalom nem zárta ki egyetlen tagját sem a dolgok elsajátításából. Amennyiben a megismerve-megnevezett dolog egyáltalán elsajátítható, úgy – a magántulajdon megjelenése előtt – a közösség minden tagja számára egyaránt elsajátítható volt. A névvarázs tehát a magántulajdon megjelenése előtt bizonyos mértékig reális.

A munkamegosztás megjelenése előtt a közösségnek a természettel folytatott anyagcseréje igen szűk kiterjedésű volt. Az egyénnek a természettel folytatott anyagcseréje azonban nem volt még ennél

is szűkebb, hanem pontosan akkora kiterjedésű, mint az egész közösség. Az anyagcsere kiterjedésének csak természetadta és nem társadalmi határai voltak. Amikor viszont a munkát elkezdik megosztani, bár a közösség természeti anyagcseréjének terjedelme ugrásszerűen növekedni kezd, az egyén természeti anyagcseréjének terjedelmét újfajta – társadalmi – határok közé szorítják, „mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász vagy pásztor vagy kritikai kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elveszteni . . .” (K. Marx és F. Engels: A német ideológia, Bp. 1960. 34.. Tehát mennél extenzívebb a közösségnek a természettel folytatott anyagcseréje, annál kevésbé extenzív az egyéné. És mennél intenzívebb a közösségé, annál kevésbé az az egyéné. Mert a munkamegosztás megjelenése előtt ugyan az egyénnek (és a közösségnek) a természettel való kapcsolata még teljesen természetadta, vagyis igen szűk keretek közt valósul meg, és igaz az is, hogy a munkamegosztás kezdetével a közösség a természet egyre intenzívebb megváltoztatására válik képessé, de ugyanilyen arányban válik közvetettebbé az egyénnek a természettel való kapcsolata. E fejlődés csúcspontja az, amikor az egyén számára munkája nem a természettel, hanem a társadalommal folytatott anyagcseréként jelenik meg. „A természetben az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek, és tevékenységüket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük, csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe.” (Marx: Bérmunka és tőke, Lukács Gy. idézi: AES II: 577.)

Összefoglalva: a magántulajdon és a munkamegosztás következtében elidegenül a munka a természettől, és ez az elidegenülés megszünteti a névvarázs gazdasági alapjait. (Az elidegenült munkának csak egyik oldalával, a munkának a *természettől* való elidegenülésével foglalkozott, és kizárólag csak ezzel fog ezután is foglalkozni a dolgozat, részint, mert ez az oldal tűnt a legáltalánosabbnak, részint pedig azért, mert e fejtegetések a dolgozatnak a szépségre és a költői képre vonatkozó megjegyzései közt nagyrészt hasznosíthatók lesznek.) A névvarázs gazdaságilag csak a magántulajdon és munkamegosztás megszületése előtt, az őskommunizmusban lehetett megalapozva. Az őrkommunizmus mint társadalmi forma nem illeszthető be a fiatal Marx rendszerébe: ebben a rendszerben nem föltételezhet egy munkamegosztás és magántulajdon nélküli primitív társadalmat, elidegenült munkát. Munkamegosztás és magántulajdon Marx szerint azonosak (Ném. ideol. 33.): az egyik ugyanazt jelenti ki a tevékenységre vonatkozólag, mint amit a másik tevékenység tárgyára és eredményére mond ki. Marx 1844-ben tárta fel azt a folyamatot, amelynek során a magántulajdon (amely mint láttuk, a fiatal Marxnál a munkamegosztással azonos kifejezés), tehát a magántulajdon elidegeníti a munkát (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 44–53). Ugyanott azonban, bár bebizonyítja, hogy munkamegosztás és magántulajdon szükséges a munka elidegenüléséhez, mégis elsődlegesnek magát az elidegenült munkát veszi. „A magántulajdon tehát a terméke, az eredménye, a szükségszerű következménye a külsővé-idegenné vált munkának, a munkás külsőleges viszonyának a természethez és önmagához.” Mit jelent ez? Pontosan azt, hogy a munka már a munkamegosztás és magántulajdon előtt elidegenült. Az emberi munka céltudatos, s a céltudat már önmagában föltételezi az elidegenülést: A céltudat ugyanis az átalakítandó természetdarab terve, egy még változatlan természetdarabnak a tudatban megváltoztatott képe, vagyis egy darab nem objektíve meglévő természet. A céltudatos ember tehát már elidegenült, már idegen test, már nem egy darab természet, mert a koponyájában hordoz egy olyan képet, amely az objektív természet bizonyos tagadását jelenti. Így tehát az emberi munkaként konstituálódó munka már elidegenült, és létrehozta első termékét, a magántulajdont. „Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba” (id. mű 53.) – mondja Marx, a létrehozott magántulajdon megsokszorozza az elidegenülést. A magántulajdont (és munkamegosztást) csakis az elidegenült munka hozhatja létre, az elidegenült munkát viszont csakis a magántulajdon (és munkamegosztás) képes megteremteni. Ahogy Marx mondja: „. . . a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka terméke, és másodsor . . . a magántulajdon az eszköz, amely által a munka külsővé-idegenné válik”. (Uo.) Ezek szerint tehát elidegenületlen munka nem létezett; az ősközösségben végzett elidegenült munka pedig születésének pillanatában létrehozta a magántulajdont. Keressük viszont azt a munka előtti munkamegosztást és magántulajdont, amely a születő munkát halva szülötté, elidegenültté tette. Marx a céltudatos munka keletkezése előtti munkamegosztás- és magántulajdoncsíráját a családban jelölte ki, amely „kezdetben az egyetlen társadalmi viszony”. (Ném. ideol. 30.) „. . . A munka megosztása . . . eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való meg-

osztása . . .” (I. m. 32.) Ezzel a megosztással együtt létezik a „tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban levő, persze még nagyon kezdetleges, latens rabszolgaság az első tulajdon, amely egyébként itt már tökéletesen megfelel a modern közgazdászok definíciójának, amely szerint a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezés.” (I. m. 33.)

Az őskommunizmus tehát a fiatal Marx rendszerében csak mint a munkamegosztás és magántulajdon folytonos növekedésének *fiktív* kezdőpontja lenne értelmezhető. A névvarázsa vonatkozó néprajzi-nyelvtörténeti megfigyelések is hasonló eredményre vezetnek: nem létezik ugyan oly kezdetleges társadalom, amelynek nyelve maradéktalan valóságnevező képességgel rendelkezne, de annyi bizonyos, hogy a nyelv valóságnevező képessége folyamatosan csökken. Tehát itt is jogosult egy olyan fiktív nyelvtörténeti kezdőpont kijelölése, amelynek teljes valóságnevező képessége van, s amely a fiatal Marx gazdaságfilozófiai rendszerében az őskommunizmusnak felel meg, mert csak ez a társadalmi forma biztosítja a nyelv maradéktalan valóságnevező képességének gazdasági alapjait.

A munkamegosztás és a magántulajdon fejlődésének eszköze és eredménye az elidegenülés, amely tudati valóság. A tudat a fiatal Marx számára majdnem azonos (az ő kifejtése sem sokkal precízebb) a nyelvvel: „A nyelv olyan régi, mint a tudat – a nyelv *maga* a gyakorlati, a más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.” (Ném. ideol. 31.) Ezért a fiktív nyelvtörténeti kezdőpontnak valóságnevező nyelvállapotát bizonyos joggal elidegenületlen nyelvállapotnak is lehet nevezni. A dolgot általában az utóbbi kifejezést használja majd.

A magántulajdon és a munkamegosztás fejlődésével a természeti tárgyak megismerése (megnevezése) és egyéni elsajátíthatósága egyre távolodik egymástól; a társadalom egésze most ugyan hatékonyabban tudja fölvenni a harcot a természettel, de az egyének a természettel folytatott anyagcseréje a természetnek egy társadalmilag korlátozott, méghozzá egyre csökkenő területű darabjával folytatott anyagcseréje válik, sőt ez a kapcsolat is egyre közvetettebb. A valóság tehát egyre távolabb kerül az egyéntől, s a szó sem tudja a megnevezettet fölidézni, csak elvontan jelölni a megnevezett fogalmát. E dolgot elképzelései szerint a valóság és az elidegenült nyelvállapot között egyre szélesedő szakadék áthidalására hajtják végre a második, a *költői nyelvteremtést*. Az elidegenült nyelv valóságnevező képessége folyamatosan csökken, de a költői nyelvteremtés mindig új és új valóságnevező képességgel áldja meg. A költemény, valóságnevező képességét, lényegét tekintve tehát archaikus gesztus, mert az eredeti nyelvteremtés utánzásának minősül. Ilyen megvilágításban érdemes újra idézni József Attila tételét: „. . . a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza”. A költészetnek az elidegenülés növekvéséből és vele párhuzamosan a nyelv valóságnevező képességének csökkenéséből való eredeztetése szerkezetileg bizonyos mértékig Marx valláseredeztetését követi, amelyet a 4. Feuerbach-tézisben fejtett ki: „. . . hogy a világi alapzat elválik önmagától és magának a fellegekben önálló birodalmat rögzít meg, az csak abból magyarázható, hogy ez a világi alapzat meghasonlott önmagával és el- lentmond önmagának”.

A nyelv valóságnevező képessége mindmáig csökken. Amikor a költészet megszületett, a nyelv valóságnevező képességének még összehasonlíthatatlanul nagyobbak kellett lennie a mainál. Sőt, mivel a csökkenés folyamatosnak tekinthető, a költészet történetén *belül* a költészet születésének *pillanatában* kellett a használt nyelvnek aránylag még a legnagyobb valóságnevező képességgel rendelkeznie. Mivel pedig a főntiek szerint a második (költői) nyelvteremtés avégett történik, hogy a nyelvet az eredeti nyelvteremtést közelítő valóságnevező képességgel lássák el, szükséges, hogy az első költemény felülmúlja saját kora használt nyelvének még aránylag elég nagy valóságnevező képességét. Vagyis az ismert költői műfajok közül a legnagyobb valóságnevező képességgel rendelkező műfaj volt az első: ezzel kellett kezdődnie a második (költői) nyelvteremtésnek. Ez a műfaj természetesen a varázsigé. Igaz-e, hogy a költészet a varázsigével kezdődik? Az e kérdésre adott pozitív válasz alkalmas lesz arra, hogy az eddigi fejtegetéseket történetileg alátámassza.²

*

² Itt kimaradt az 1. Függelék, melynek címe „A varázsigé a magyar költészet kezdetén”. Ebben a regősénekeknek, a Júlia szép leány c. balladának, a Bornemisza Pétertől ránk hagyományozott

Az eredeti és a költői nyelvteremtés fönt vázolt összefüggését támasztja alá történetileg az, hogy a költői nyelvteremtés a varázsigével kezdődik. Nem állítható ugyan József Attiláról, hogy mindezt szépen végiggondolta, de mégis, bizonyíthatóan foglalkozott ezzel a témával. Hogy a költői nyelvteremtés az eltávolodott valóság újranevezése végett van, a saját bőrén tapasztalhatta: az ihletet „teljes valóság-fogyatkozásnak” nevezi. Hogy a költőnek a valósághiányból valóságot teremtő cselekvése többé-kevésbé mágikus technikát igényel, azt is tudta: „Az ember azért ír verset, mert a szó szoros értelmében sürgős szüksége van rá. Földidezi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondíját* s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbájos” (JAÖM III: 48). És egy másik adalék: tudjuk, hogy a névvarázselmélet 1926 és 29 között született. Volt már olyan adatunk, amely 1927-hez kapcsolná. Szintén 1927-ről jegyezte föl Németh Andor, hogy a költőnek „művészi eszménye ez időben a ráolvasás és a népdalok együgyű bája. Ezt a két eszményt forrasztotta össze Medáliáiban. Lejtésük a népdalé, elvarázsolt tartalmuk a varázsigéké”. (I. m. 77.)

A főnti fejtegetésektől nagyrészt függetlenül ugyan, de mégis mindenképpen csatolni kell egy figyelmeztetést a fejezethez. A fejezet függelékében ugyanis a varázsigé az első költői műfajként íródott le. Ezzel a mindig orális varázs-prélitterature és az öntudatos irodalom közötti különbségről nem vettünk tudomást. De különbség az általunk vizsgált mozgásban – az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálásban – valóban nincs is köztük; s a varázsigé csak azért archaizál sokkal merészebben az öntudatos költészet alkotásainál, mert időben is sokkal közelebb esik a fiktív nyelvtörténeti kezdőpont még elidegenületlen nyelvállapotához. A varázs-prélitterature és az öntudatos költészet között szerintem inkább csak abban áll, hogy a varázslás a világ osztatlanságának illúziójából táplálkozik, míg a költészet maga teremti meg ezt az illúziót.

III. Az eredeti és a költői nyelvteremtés hasonlóságaiból

E fejezet a költői nyelvnek ama képességével kívánna foglalkozni, hogy az adott nyelvállapottól elszakadva, bizonyos mértékig vissza tud térni az elidegenületlen nyelvállapothoz. Meggyőződésem, hogy az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálás tételére egykor majd speciális verstant lehet fölépíteni. E speciális verstant kialakítására vonatkozó előzetes javaslataimat tartalmazza ez a fejezet.

1. A „szublogikus kilépés”

A vers nemcsak gondolati úton hat: ha úgy tenné, az elemzésnek a tisztán fogalmi síkon történő reprodukción kívül más feladata nem lenne. Viszont a vers szavakból, fogalomjelölőkből épül föl. A nem fogalmi hatás kiváltásához tehát a költőnek bizonyos mértékig csorbítania kell a szavak fogalomjelölő képességét, s valami új, fogalmilag meghatározhatatlan közlemény hordozására kell alkalmassá tenni őket. Ezt a folyamatot Hankiss Elemér „oszillációnak”, Jean Cohen „összeczavarásnak” nevezi.

József Attila szerint a költeményben, amelynek formája van, okvetlenül lenniük kell nem tisztán fogalmi információknak is, mert „alakja a tiszta fogalomnak nincs” (JAÖM III: 244). Hegel azt mondja (Eszttétika, III: 214), hogy a fogalmat „megértjük, de fakó, szürke, az egyéni létezés szempontjából határozatlan és elvont marad. A költői képzelet azért magába fogadja a reális jelenség egész gazdagságát, s azt a dolog belsejével és lényegével közvetlenül eredeti egésszé tudja egybedolgozni.” A fogalom – amennyiben mindig tagadja az aktuális valóságot (mert hiszen „fa” nincs, csak *ez a fa*, vagy *az a fa*) – maga is az elidegenülés egyik megvalósulása: a fogalomban adva lévő általánosítás csak akkor lehetséges, ha a természet *mindig egyedi* tárgyaival való érzékletes kapcsolat már nem áll fönn. „Ennek az

„bájoló imádságoknak”, a bagonyai ráolvasásoknak és néhány középkori, magyar és külföldi forrásnak összehasonlító elemzésével megpróbáltam bizonyítani, hogy a magyar költészettörténet első műfaja a varázsigé. A Függelék záró mondatait közlöm.

a szükségszerű következménye – mondja Lukács (AES II:160) –, hogy a költői nyelv a mindennapival folytatott szakadatlan harcban jön létre. Még ha el is tekintünk a nyelvet megmerevítő és eltorzító konvencióktól, akkor is érvényben marad az a tény, hogy minden szó szükségszerűen, lényegéből kifolyólag absztrakciót jelent. . . .” E harc teszi lehetővé, hogy „a nyelv költőileg a képzet és a fogalom közti feszültséggé alakuljon át” (153). Lukács szerint tehát (162) „a költői nyelv arra törekszik, hogy a világosan rögzített fogalmiságot – és ezért: világosan megértett tárgyiasságot – a fogalmak alapjául szolgáló szemléletekhez vezesse vissza”. József Attila (JAÖM III: 244) Lukács elképzelésének mindenben megfelelően azt írja, hogy „az ihlet a szemlélet és a gondolat ellentétében való egység”. De Lukács szóhasználata (különösen a „visszavezetés”-re gondolok) tökéletesebben egybeesik e dolgozat archaikus szempontjaival.

Marót Károly szerint a (költői) fogalomoldás feladata az a megismerésben, hogy „az ilyen nyerstermek az őket létrehozó, átmeneti szublogikus pillanat elszálltával visszatérő normáltudatunk ítélőszéke elé kerüljenek, és mint a külvilág tárgyaiként megítélhető új, de „saját tárgyaink” sarkalló-össztönző anyagot szolgáltatassanak a fokozottan tágulni képes, örökké haladni hivatott tudatunknak. Ezek lesznek – más szóval – éppen, amik elsősorban fogják a tudat kontinuális fejlődését biztosítani”. (GIK 249.) Marót elképzelésében tehát – aforisztikusan fogalmazva – nem szerepel a logikus megismerés lehetősége: a megismerés – pontosabban a megismerés első foka – mindig valamilyen szublogikus pillanat, és a logikus földolgozás, elszámítás csak ezután kezdődik. E dolgozat szóhasználatával: az elidegenült tudat, mint Anteusz, mindig erőre kap – és csakis akkor kap erőre –, ha megérinti a földet, és ezt az érintést nevezi Marót „szublogikus kilépés”-nek, megint csak e dolgozat terminológiájában: az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálás egyik formájának. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy – amennyiben költői és nem pl. vallási szublogikus kilépésről beszélünk – a szublogikus kilépés az olvasó tudatában mindig a költemény nyelvi anyagának következménye.) Idézném Marótnak egy másik megjegyzését is, amelyből kiderül, hogy az embertől (az elidegenülés következtében) már *eltávolodott* valóság visszaszerzésén dolgozik a szublogikus kilépés, amelynek „lényege abban áll, hogy a már uralkodó gondolkodás háttérbeszorulásával *magát az életet* engedi előtérbe, aminek azután a további tudatalakulást illetően következményei is nőnek, nyilvánvalóan. Kétségtelen ugyanis, hogy a szublogikus elugrás egyéni drámája után adódó normáltudat már nem lehet azonos az azt megelőző normáltudat-állapottal. Benne – ha kihülten is – nyomai fognak maradni az előzően megélt ’patologikus’ kikapcsolódottságnak, amely az azt megelőző tudattartalmat kénszerűen meggyarapítja.” (GIK 258.) Marót kutatásaival gyönyörűen egybevág Kosztolányi vallomása a költői „fogalomoldásról” (e szót is tőle kölcsönöztem): „Ha figyelni akarunk, akkor rendszerint nem tudunk figyelni. Arra figyelünk, hogy figyeljünk, s így csak erőlködünk. Lazítani kell tehát a figyelmet, teljesen elveszteni, hogy teljesen visszanyerjük.” (Ábécé Bp., é. n. 158.)

Hankiss az „oszillációt” (fogalomoldást) valószínűleg joggal tartja a verstan egyetemes kategóriájának (A népdaltól az abszurd drámáig, Kritika 1967). Most, amikor a költői forma bizonyos oldalainak vizsgálatába bocsátkozunk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy tulajdonképpen a fogalomoldás egyes megvalósulási formáit figyeljük meg. Ezért kellett előrebocsátani ezt a kis „idézettárat”.³

*

³ Itt kimaradt a 2. fejezet: „A rím, mint archaikus versmondattani jelenség”. Ez a fejezet a magyar rímtörténet rövid áttekintését adta, sorba állítva a mondattani párhuzamosságot, a rímet és az asszonánct, mint egyre kevésbé archaikus jelenségeket, de amelyek mégis mindig megtartják egy fiktív nyelvtörténeti kezdőponthoz való archaizálás képességét. A fejezet egy változata „Archaikus versmondattani alakzatok” címen megjelent az Acta Iuvenum (ELTE) 1972. évfolyamában.

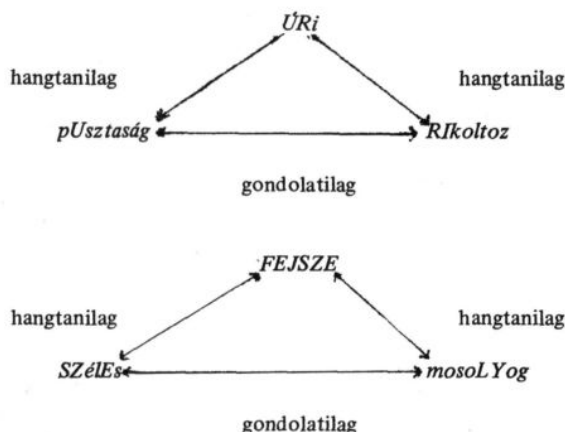
Kimaradt továbbá a 3. fejezet: „Néhány megjegyzés egy talán kialakulandó archaikus szempontú versszótanhoz és -hangtanhoz.” Ez – főként Seymour Chatman „A Theory of Meter” c. művével vitatkozva – az ütemet és a verslábát olyan antiszavakként tárgyalta, amelyeknek nem feltétlenül van szótagi jelentésük. (Ezt aztán könnyű volt beépíteni a dolgozat esztétikai rendszerébe.) A 3. fejezet néhány, József Attila költészetéről szóló mondatát közlöm.

A költői nyelv hangtanának archaikus szempontú bővebb vizsgálatába ez a dolgozat egyáltalán nem megy bele. Már csak egy kérdésre szeretné ráirányítani a figyelmet: a nyelvi jel önkényességének kérdésére. A nyelvi jel önkényességének tételét Ferdinand de Saussure állította föl. A nyelvi jel kétarcú: egyrészt jelölő (hangkép), másrészt jelölt (fogalom). „A jelölőt a jelölttel egyesítő kötelék önkényes . . .” – mondja de Saussure (Bevezetés az általános nyelvészetbe, Bp., 1967. 93.). „A »nővér« fogalmát tehát semmiféle belső kapcsolat nem köti össze az *s-ő-r* hangsorral, amely jelölőjéül szolgál; éppolyan jól lehetne ábrázolni bármilyen másikkal is: bizonyítják ezt a nyelvek közötti különbségek és maga az a tény, hogy vannak különböző nyelvek: az »ökör« jelöltnek a határ egyik oldalán *b-ő-f* a jelölője, a másikon pedig *o-k-s*.” (Uo.) A hangutánzó és hangulatfestő szavak is, ha már belekerültek a nyelvbe, részt vesznek abban a hangtani, alaktani stb. fejlődésben, amelyen a többi szó átmeny, pl. a vulg. latin *pipio*-ból származó fr. *pigeon*, és így „elsődleges karakterükből elvesztenek valamit azért, hogy a nyelvi jelnek, amely motiválatlan, az általános sajátosságait magukra ölték” (i. m. 95.). De Saussure tehát egyáltalán nem tagadja, amit az ősnyelvészet tanít, hogy a kezdet kezdetén a jelölők még mind csupa utánzások és ösztönös hangreakciók voltak, de leszögezi, hogy „a teljes mértékben önkényes jelekkel jobban megvalósítható az ideális szemiológiai folyamat, mint másokkal . . .” (I. m. 94.) Úgy gondoljuk, a korábbi fejtegetésekkel összhangban lenne, ha a szemiológiai folyamat tökéletesbedését a munkamegosztás fejlődésével egyenes arányba állítanók. Ez esetben a de Saussure-féle tétel a munkamegosztás fejlődésével egyenes arányban válnék egyre gazdagabbá. E dolgozat terminológiájával: *a jelölő egyre inkább elidegenül a jelölttől*. Ennek a tételnek ideiglenes megszüntetése lenne tehát a költői hangtan főladata, ha a költői nyelv valóban az elidegenületlen nyelvállapothoz archaizál. Vegyük pl. ezt:

„. . . az úri pusztaság rikoltoz,
a széles fejsze mosolyog.”

(József Attila)

Az e két sorban kifejtett gondolati viszonyoknak megvannak hangtani megfelelőik is: ahogy a „pusztaság” és „rikoltoz” gondolatilag (assziociatív) összetartozik, úgy bomlik ki ugyanabból az „ÚRI” hangképből a „pUosztaság” és a „RIkoltoz” hangképe. Pontosan ugyanez a gondolati-hangtani szerkezet áll a következő sorra is: a „széles” és a „mosolyog” jelölt közül assziociatív sugallja egyik a másikat, tehát van közös gondolati háttérük, minthogy közös hangtani háttérük a „fEJSZE” jelölő, amely magában foglalja a „SZéIEs” és a „mosoLYog” jelölőt egyaránt. Valahogy így:

– József Attila másutt a halál és a szerelem megfelelésének tudta nem-fogalmi lényegét megragadni oly módon, hogy az „öl” és „ölel” igét, másutt az „öl” igét és az „öl” főnevet következetesen együtt használta, és így ugyanolyan megfelelést teremtett a jelölők között, amilyen a jelöltek között volt, vagyis ideiglenesen felfüggesztette a de Saussure-i tétel érvényességét:

„Ölnek, ha nem ölelnek.
a harctér nárszi ágy”;

másutt:

„öltek, öleltek, tették, ami kell”;

és még egy példa:

„ölj öledbe, ha kellek”.

*

IV. Zárzó: a költemény történelmi helyzete

Marx elmélete szerint az ember, amikor tágitani akarta létevékenységének, állati módon való termelésének természet adta határait, újfajta, *társadalmi* határokat szabott létevékenységének: a munkamegosztást és magántulajdont, az elidegenült munkát. A természettel való viszonya felszabadításának eszköze lett a társadalmi rabság: „Az állat közvetlenül egy az létevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az létevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos létevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos létevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati létevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy a számára a saját élete, mert nembeli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, létevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *egzisztenciája* számára.” (Gazdasági-filozófiai kéziratok, 50.) „Egy tárgyi világ gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet *megmunkálása* az embernek, mint tudatos nembeli lénynek az igazolódása . . .” (Uo.) Elérkezik végül a pillanat, amikor az ember annyira társadalmasul, hogy végleg felszabadul abból a rabságból, amit termelésének szűk, egyoldalúan természet adta lehetőségei jelentettek. Az állat „csak azt termeli, amire közvetlenül a maga vagy kicsinyei részére szüksége van; egyoldalúan termel amíg az ember egyetemesen termel; az állat csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel, és az attól való szabadságban termel csak igazán; az állat csak önmagát termeli, míg az ember az egész természetet újratermeli; az állat terméke közvetlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével.” (Uo.) A természetnek való kiszolgáltatottság megszűntével Marx elmélete értelmében megszűnik az elidegenülés oka is: „Ez a kommunizmus, mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus.” (I. m. 68.)

A marxi történet tehát az elidegenülés növekvésével, majd forradalmi megszüntetésével számol. Két elidegenületlen fokot enged így föltételezni: az ő- és az érett kommunizmus fokát.

Ez a dolgozat a költői nyelvnek az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálásával foglalkozott. A marxi elméletben kijelölt két elidegenületlen fok következtében viszont ez az „archaizálás” legalább ilyen joggal jövőbe nézésnek is minősítendő. „Ebben a nyelvben az »egyor« magába foglalja a *hajdan* és *majdán* kettős értelmét” (Th. Mann), a költő, mikor az elidegenületlen nyelvállapothoz archaizál, csak azt eleveníti föl a múltból, ami a jövőben lesz igazán eleven, ma pedig mindenképpen halott. A költemény nyelvi szférájának szempontjából tehát értelmetlennek tűnik „haladó” és „nem haladó”, „elkötelezett” és „el nem kötelezett” költészet oppozíciójáról beszélni, hiszen az elidegenülés megszüntetéséért küzd a költő, amikor az elidegenületlen nyelvállapotot igyekszik – ha csak egy pillanatra is – helyreállítani. E helyreállítási kísérletek tekintélyes része természetesen egyedi jelenség. Vannak azonban közöttük olyanok is, amelyek az igen tág értelemben vett költői norma, az egyetemes költői hagyomány részei, és így alkalmasak lehetnének módszeres (verstani) vizsgálatra. A jelen dolgozat ezt szerette volna javasolni.

2. Függelék: A költő történelmi helyzete

A költők a hagyomány szerint az öröklét lakosai. A költői mesterség a primitív népeknél általában a prófétáival esik egybe (GIK 185., Thomson i. m. 45.). Platón a Szókratész-apológia elején egymás mellett említi a költőket és a jóvendőmondókat. A rómaiaknál a költő *vates* volt. A Múzsák a költőknek a múltba és jövőbe látás képességét adományozzák. Héziadosztól József Attiláig, Vergiliustól Shelley-ig bukolikus költők és forradalmiak egyaránt, ezrével tették közzé az aranykorra vonatkozó, első kézből származó információikat. William Blake fölelevenítette a hagyományt, és prófétált. Keats csak kevéssel halála előtt írta le e sort: „But I am constant as the northern star . . .” Aztán a lángoszlopok, Petőfi, Victor Hugo:

„Le poète en des jours impies
Vient préparer des jours meilleurs.
Il est l'homme des utopies,
Les pieds ici, les yeux ailleurs.”

Ugyane versében „Il rayonne! il jette sa flamme / Sur l'éternelle vérité!” Rimbaud – és éppen az Alchimie du Verbe-ben – fölkiált: „Elle est retrouvée / Quoi? L'éternité!” Tudor Argezi Archeológiája – mint éme után is sejthető – ugyancsak a saját örökkévalóságát kutatja. A verset különben József Attila fordította, a „vendég múlt és jövő asztalainál”, aki bevallja:

„En úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.”

Amikor a költő – múltba és jövőbe tekintve – kora használt nyelvét az elidegenületlen nyelvállapothoz közelíti, saját korát a történelem kezdő- és végpontjához viszonyítja, vagyis a történelmi folyamatnak alkotja meg nyelvi modelljét. A költemény tehát nyelvében az adott kort a történelem kezdetével és végével összekötő pályán mozog; amennyire a kifejezésnek értelme van: történelmileg örökkévaló pályán. Látnivaló, hogy ezt a költők nem is titkolják túlságosan. József Attila még levélben is megírja (Vágó Mártának): „Te bögre, amelyre nyilazott szívvel égetve vagyok én, az emberiség egész elmúlt nyelvét meg kell tanulnom módszeresen . . .” De miként tanulja meg? A történelmi pillanattól milyen ajtók szolgálnak az örökkévalóságra? E kérdések vizsgálatába a dolgozat természetesen nem megy bele, csak két megoldási lehetőséget szeretne fölvetni. Ezek a lehetőségek is önmaguk felől bizonytalanok, konstruáltak, kevés megfigyelésre építenek, úgyhogy elmélyedő figyelemre nem tarthatnak igényt. Mégis, a marxista kritika annyira elhanyagolta ezeknek a kérdéseknek kutatását, hogy még az azonnali energikus cáfolatot kiváltó dilettáns föltételezések is hatalmas hiányt pótolnak egyszerűen azáltal, hogy alkalmat adnak az energikus cáfolat elhangzására.

a) Azonosulás az egésszel

Szeretnék emlékeztetni az I. fejezetben a Német ideológiából idézett meghatározásra, amelyből (bármilyen pontatlan is fogalmazásuk) kiderül, hogy Marx és Engels a nyelvet *majdnem* azonosnak tartotta a (társadalmi) tudattal. Az osztálytársadalom az osztályellentétek egysége, ennek az egységnek önmagáról alkotott képe a társadalmi tudat, amely majdnem azonos a nyelvvel.

József Attila (JAÖM III: 79) azt mondja, hogy „a művészetnek minden változása és ellentétes megnyilvánulása dacára van egy általános és állandó mozzanata, a művésziség – minthogy a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság. És ezzel már a dialektikus felfogás mélysége előtt állunk. Mert ez csak úgy lehetséges, hogy: ami változik, az egyben állandó is. Magyarazatul szolgál, hogy változni csak az változhat, ami van, az pedig önmagával azonos.” József Attila ezeknél az általános megjegyzéseknél mélyebben nem igen foglalkozott az örökkévalósággal: inkább gyakorolta magát benne.

A történelem nem fogalom, hanem valóság, és minden történelmi pillanat beletartozik. Ha minden történelmi pillanat beletartozik, akkor minden történelmi pillanatnak rendelkeznie kell *legalább* egy közös valósággal, amely történelmileg örökkévaló. Bennünket érdeklő ilyen valóság az eszchatologikus marxi rendszerben a történelem *iránya*, amely az elidegenülés folytonos növekvése, majd forradalmi megszüntetése felé mutat. Mivel minden történelmi pillanat e folyamat egy kis részét hordozza, a történelmi pillanat e folyamat egy kis részét hordozza, a történelmi pillanatot *jellemzi* az elidegenülés bizonyos változása. Ha azonosulok a történelmi pillanattal, amely mégis elég hosszú ahhoz, hogy az

életemet magabazárja, ha azonosulok vele, azonosulok a történelem irányával is. Mennél inkább azonosulok a pillanattal, annál inkább azonosulok a történelmi örökkévalósággal, a történelem irányával.

Marx az embert azonosítja társadalmi viszonyainak összességével. A költő tehát, aki maximálisan korának gyermeke, hiszen annyira azonosul korával, hogy az azonosulás által a történelmi örökkévalóságba lép át, a költő maximálisan kiteljesíti társadalmi viszonyait. Nyelvet teremt, a nyelv pedig nem osztálytudat, hanem *majdnem* társadalmi tudat, a társadalmi tudat pedig az osztályellentétek egysége. A költő tehát *majdnem* az osztályellentétek egységét teremti meg. A költő nem „lép ki” korából, hogy örök dolgokkal foglalkozzék, hanem maximálisan azonosul vele, és ezzel szerzi meg örökkévalóságát, amely pillanatig sem történelemfölöttiség, hanem örökös történelmiség. A költő nem lép ki osztályából, hogy elefántcsonttoronyba zárkózzék, hanem társadalmi viszonyait éppen ellenkezőleg: kiterjeszti más osztályokra is. Ezért tekintette magát a fiatal József Attila osztálytalannak. Így jellemzi költészetét 1928-ban: „Tiszta és tökéletes forma. Ezen belül az emberiség sokszor főnséges, sokszor derűs heroizmusa, melynek szimbólumát csak a munkásosztályban, egyénenként pedig az osztálytalan intellektuelekben látja.” (JAÖM IV: 19) Egy és múlva így nyilatkozik: „Hiszek a . . . tiszta költészetben, mert ő teremtette meg azt a közösséget, amely a társadalom antagonizmusa fölött derűs erő, valóságos egész és mennyei egészség.” (JAÖM IV: 22) Ezeknek az eszméknek versbeli emléke pl. A hetedik, A balga költő (1925): „Lehetnék paraszt, pap, remete, zsúrfiú, bankár és király is!”

b) Azonosulás a résszel

Egészen más a helyzet azzal a költővel, aki a társadalom radikális elemeinek szolgálatába állítja lantját: pl. ha a forradalmi osztály költője. E költő az a) pontban mondottakkal éppen ellentétes módon viselkedik; ott a társadalom egészével azonosult, itt a társadalom egyik felét – a még hatalmon levő osztályokat – elvontan tagadja.

De még ez a költő is, aki leginkább tűnik a történelmi pillanat emberének, még ez a költő is eljut a történelmi örökkévalósághoz. Azonosul a társadalom fejlődésének értekeivel, sőt, ebben az esetben azonosul csak igazán velük, hiszen a fejlődő osztály érdekei pontosan egybeesnek a társadalom fejlődésének érdekeivel. A fejlődő osztály érdekei különben mindig is úgy jelennek meg, mint az egész társadalom fejlődésének közvetlen érdekei. Így tehát e költő eleve szubjektív része a történelem folyamatának, azonosul vele, s ez az azonosulás, mint osztálytársadalmi érdek jelenik meg előtte. Ebből az osztálytársadalmi látomásból táplálkozik forradalmi hite és politikai verseinek hitele. A költő „archaikus” kilépéssel eltávolodik korának elidegenült társadalmi tudatától, és „megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát”. Ez a megszerkesztett és a költemény nyelvével modellezett osztálytársadalmi látomás követeli az adott történelmi pillanatban a forradalmi magatartást. A költő ugyanis mindenképp az adott történelmi pillanat nyelvállapotát viszi közelebb az előtte érzéketlenül megjelölt osztálytársadalmi látomás nyelvállapotához: a költő „*az adott világ* varázsainak mérnöke”.

József Attila késői költői gyakorlatában ezt a b) megoldást követte. Mivel a proletariátus a legelnyomottabb osztály, és győzelme után nem keletkezik alatta új, győzelme az osztály nélküli és elidegenületlen (József Attila így mondaná: társadalmi) társadalom. A proletariátus harcával való azonosulás tehát közvetett ugrást jelent számára a társadalmiságba (elidegenületlenségbe), közvetett ugrás abba a korba, amely megszűnteti majd azokat az osztályellentéteket, amelyek József Attila költészetében alkotnak egységet. Össztársadalmi (kommunizmus-) víziója antibolsevizizmusában (vö. JAÖM III: 147, 175 és különösen 148) csúcsosodik ki. Tapasztalata szerint ugyanis a bolsevik marxizmus a proletariátus osztályjellegét az osztálytársadalom felszámolására irányuló harcának rovására domborítja ki, s igyekszik megfelekedezni a proletariátus világtörténelmi hivatásáról. Tiltakozik e „bolsevikizmus” ellen, és – osztálytársadalmi víziójának megfelelően – azt állítja, hogy „a munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek „osztályöntudata” az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik . . .” (JAÖM III: 149)

*

A költemény nyelvét vizsgáljuk. Úgy látszik, a költő, mint nyelvalkotó, a történelemnek nemcsak kereszt-, hanem hosszszerszűréseben is tevékenykedik. Úgy látszik, nyelvalkotó tevékenysége abban áll, hogy – tisztán nyelvi síkon mozogva – befutja az ősközösségtől az érett kommunizmusig változó társadalmi tudat (nyelv) pályáját, és ebből a történelmi mindentudásból beszél ki, amikor költeményeit alkotja. Nyilván ezért annyira veszélyes a politikai költészet, és ezért annyira politikai a költészet.

Tverdota György

MEGJEGYZÉSEK HORVÁTH IVÁN „NÉVVARÁZS” CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

A tanulmány írója azonos azzal a Horváth Ivánnal, akit a régi magyar irodalom kutatójaként tart számon a szakmai köztudat. Azonos is, meg nem is. Ez az írás ugyanis egy harmadéves bölcsészhallgató szemináriumi dolgozata, a szerző nagyjából 17 évvel korábbi elgondolásainak foglalata. Mi indokolja kései közzétételét? Felelhetünk egy szóval: *időszerűsége*. A felelet mégis magyarázatra szorul. A dolgozat mellett érvel, hogy a névvarázselmélet József Attila művészetfilozófiájának magva, és hogy ez a húszas évek második felében a költő gondolkodói műhelyében kialakult teória mindvégig meghatározta mesterségéről való gondolkodását. Horváth Iván igyekszik rekonstruálni, sőt saját verstani eszmélmékedéseinek alapjává tenni ezt a teóriát. Álláspontjával teljesen egyet lehet érteni, törekvései jó irányú kezdeményezéseknek tekinthetők. Ez azonban időszerűségének csak egyik oldala, inkább előfeltétele, semmint igazi oka.

A harmadéves bölcsész majd húszesztendősi dolgozata azért érdemes figyelmünkre, mert – tudomásom szerint – mindmáig az egyetlen olyan írás a költő művészetbölcséletét elemző irodalomban, amely központi jelentőséget tulajdonít a névvarázselméletnek, és fölveti a leglényegesebb kérdéseket, amelyekre e teória értelmezése és értékelése során a tudománynak választ kell adnia. Talán sokak számára különösnek tűnik, hogy egy filozofus hallgató ilyen felismerésekhez eljutott, a kutatás pedig furcsálkodó vállvonogatással elment a kínáló lehetőség mellett, hogy tehát egy helyes tudományos kezdeményezés, egy probléma meglátása szemináriumi dolgozatban s nem komoly szakmunkában kapott helyet. Megérttem a kételkedőket.

En magam sem vettem komolyan azt az évfolyamtársamat, aki felolvasott az egyetemi szemináriumon *Névvarázs* c. dolgozatából és ifjonti hévvel védelmezte a benne kifejtett álláspontját. Töredelmesen bevallom, hogy azoknak adtam igazat, akik megütköztek már a dolgozat témaválasztásán is, s nem értették, miért csinál Horváth Iván olyan nagy ügyet a költő mellékesen odavetett néhány mondatából. Csak, amikor a hetvenes évek második felében elkezdtem vizsgálni azt a szellemi befolyást, amelyet Benedetto Croce esztétikája, ez a *nyelvezetétikai rendszer* gyakorolt József Attilára, emlékeztem vissza az annak idején megmosolygott dolgozatra, s láttam be, hogy a dolgozatíró a költő művészetbölcséletének központi magjára tapintott rá, amikor „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” tétel és ennek rokonain kezdett el töprengeni. Kérészemre a szerző előkereste régi dolgozatát. Meggyőződtem róla, hogy a József Attilára vonatkozó részletei még ma sem veszítették el aktualitásukat, még most is fontos orientáló szerepet tölthetnek be a József Attila-kutatásban.

Horváth Iván természetesen ma nem vállalja teljes mértékben azt, amit több mint másfél évtizede, felkészülése éveiben leírt, s hiba is volna, ha ezt tenné. De azzal a gesztussal, hogy a nyilvánosság elé bocsátja régi dolgozata részeit, a gondolatmenet lényegét, egykori törekvéseinek velejét ma is érvényesnek vagy legalábbis tanulságosnak, vitára, töprengésre alkalmasnak tartja. Meggyőződésem, hogy emiatt nem kell majd szégyenkeznie. Írása az első lépés azon utak egyikén, amelyek József Attila gondolkodói és költői életművének mélyebb megértéséhez vezetnek. Járatlan úton egyedül haladni, nyugtalanító érzés. Ettől a szorongástól szabadítja meg Horváth Iván vállalkozása azt, aki a névvarázselmélet rekonstruálására törekszik. Bizonyosságul szolgál arra, hogy ha nagyrészt töretlen is a csapás, ösvényt lehet rajta taposni. Biztonságot ad, ha legalább néhány lábnyomot találunk magunk előtt. E csalogató, célt kijelölő szerepe miatt tartom tanulmányozásra érdemesnek ezt a különös, érdekes dolgozatot.

Aki komoly figyelmet szentel a kérdésnek, az természetesen hamar felismeri, hogy a kitűnő megfigyelések, érzékeny elemzések, messzematató megsejtések egy József Attila-filológiában még nem